

С. І. Посохов

ПОГЛЯДИ М.І. КОСТОМАРОВА НА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: КОМЕНТАРІ ДО ДИСКУСІЇ ПОЧАТКУ 1860-х РОКІВ

У статті аналізуються публіцистичні праці М.І. Костомарова, які були опубліковані на початку 1860-х років і присвячені проблемам реформування російських університетів. Костомаров запропонував проект «відкритого університету», який не передбачав існування студентської корпорації. Висловлені ним ідеї спричинили палку дискусію, у якій взяли участь відомі діячі науки та освіти. Зазначено, що попри співзвучність поглядів Костомарова та «революційних демократів», врешті він займав та відстоював ліберальні позиції. Запропонований ним проект почасті був реалізований при заснуванні «Відкритого університету Шаняєвського».

Ключові слова: М.І. Костомаров, проект «відкритого університету», лібералізм.

Коли йдеться про тему «Костомаров і університет», то зазвичай гадають його критичні оцінки професорів Харківського університету, знищення його першої магістерської дисертації... Тобто, розмова відбувається в межах біографічного дискурсу. Тим не менш, Костомарову належать праці, які спеціально присвячені проблемі визначення шляхів реформування російських університетів. Він не лише взяв активну участь в обговоренні проекту університетського статуту на початку 1860-х років, а й визначив певні напрямки дискусій про стан та призначення університетів¹. Його позиція стала вельми резонансною. Тоді була навіть висловлена така думка, що Костомаров хоче «зруйнувати» університет як такий [5, с. 285, 342].

¹ М.С. Грушевський схарактеризував 1859 – 1864 рр. як «апогей енергії і творчості в житті Костомарова» [2, с. X].

Перша стаття Миколи Івановича на зазначену тему, яка мала назву «Замечание о наших университетах», була опублікована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861 г., № 237). Вона поклала початок дискусії про необхідність студентської корпорації (про її суть йдеться нижче). Протягом жовтня – грудня 1861 р. у відповідь з'явилися статті не лише в «Санкт-Петербургских ведомостях», а й «Русском вестнике», «Московских ведомостях» та інших періодичних виданнях. Як зазначав один з авторів в «Русском инвалиде» (1861, №248), «давно общество не интересовалось так газетными статьями, как статьей Костомарова...», через несколько дней этого номера почти нигде нельзя было достать; цена на него увеличилась вдвое» [Цит. за: 17, с. 77]. Сам М.І. Костомаров після цього ще декілька разів вступав у полеміку, роз'яснюючи свою позицію. Зазначена стаття М.І. Костомарова та відгуки на неї (а також ще шість статей Миколи Івановича, які стали відповіддю на критику) невдовзі були передруковані у збірнику «Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов» (СПб., 1862). Це видання стало безпрецедентним в історії російських університетів, адже таким чином (зверненням до громадської думки), влада намагалася вирішити значущу проблему шляхом широкого її обговорення. Тоді зауваження та пропозиції надійшли від університетських рад, окремих професорів, попечителів учбових округів тощо. Вони нерідко являли собою ґрунтовні дослідження, що містили й історичні нариси. В результаті, такі тексти склали два томи. На думку деяких сучасних дослідників, це була перша велика дискусія навколо функцій російських університетів [18, р. 27].

Під час цієї дискусії було висловлено чимало різноманітних думок та оцінок, які інколи навіть складно систематизувати. Це помітили вже сучасники. Так, М.П. Барсов зазначив: «При отсутствии убеждений, твердой точки зрения, при пустом либерализме и несокрушимом консерватизме, при нашей чисто-восточной пестроте в умственном развитии – надо ждать и не таких еще противоречий, какие обнаружили в мнениях двух [Костомаров и Стасюлевич. – С.П.] наших историков» [5, с. 175]. Обговорення питання про студентську корпорацію актуалізувало й інші актуальні

проблеми: про сумісність освітніх та виховних завдань університетів, про функції професорів, про гумбольдтівський принцип свободи викладання та слухання, про службові переваги для випускників та ін. Втім, учасники дискусії передусім поділилися на дві групи, які сперечалися між собою: супротивники студентської корпорації (М.І. Костомаров, А.С. Воронов, А.М. Бекетов, О.В. Никитенко, М.І. Сухомлинов та ін.) та її прихильники (М.М. Стасюлевич, Б.М. Чичерин, М.Н. Катков та ін.). Втім, певні суперечки спостерігаємо й всередині зазначених груп.

Цю дискусію та ідейне протистояння навколо університетів вже на початку ХХ ст. характеризували (зокрема, Г.А. Джаншиєв) як один з епізодів боротьби за реформи в Російській імперії [3, с. 266]. І це не дивно, оскільки так зване «університетське питання» тоді бачилося як визначальне з точки зору майбутніх соціальних змін, перетворилося на лакмусовий папірець, який визначав ідейно-політичне обличчя кожного з учасників спорів. Широко відомими є слова М.І. Пирогова про те, що суспільство можна побачити в університеті «як у дзеркалі та перспективі». Реформування університетів вважалося потужним фактором усіх інших перетворень у державі. Може, найкраще цю думку сформулював харківський професор Д.І. Каченовський. Відомий правознавець зазначив, що університет у Російській імперії виступає не тільки «головним двигуном освіти», а й знаряддям ліберальних прагнень, які надихали уряд [4, с. 348]. В літературі вже давно висловлена думка про те, що у другій половині ХІХ ст. в Росії ідея прогресу набула особливої популярності, наука бачилася основою цього соціального прогресу, а інтелігенція і університети – відповідальними за цей прогрес [18, р. VII–VIII]. «Небайдужість» авторів пояснюється й тим, що ця дискусія точилася передусім у середовищі інтелігенції, яка здебільшого мала університетську освіту і часто спиралася на власний досвід.

Щоби зрозуміти зазначену дискусію, слід також згадати що вона розпочалася у 1861 р. – знаковий рік для Російської імперії, коли відбулося скасування кріпацтва. Відповідно тема про «становий» чи «відкритий» університет на той час мала неабияку актуальність. Так, один з учасників дискусії проф. А.М. Бекетов

наголосив: «Главное условие при университетском образовании заключается в том, чтобы познания приобретались добровольно. Человек, работающий по принуждению, не может работать хорошо. Это будет тот же крепостной труд – опять *авось и как-нибудь, так долго губившие наше общество* [выделено автором. – С.П.]» [5, с. 192–193]. Про це, почасти, свідчить й думка ще одного учасника дискусії, вже згаданого М.П. Барсова, який, реагуючи на суперечку між Костомаровим та Стасюлевичем (і критикуючи останнього), саркастично зазначив таке: «...удивительно, как это еще не явилось из среды общества, например, такого рода суждение, что университеты должны быть закрытым учреждением, доступным для немногих...» [5, с. 175].

Показово, хто саме підтримав ідеї Костомарова. Зокрема, серед них був А.С. Воронов – автор одного з перших проєктів запровадження обов'язкової освіти в Російській імперії. На його погляд, збереження студентської корпорації – це посилення нагляду, а останній аж ніяк не асоціювався у нього з університетом [5, с. 201–202]¹. Взагалі, як зазначила Р.Г. Еймонтова, думка про демократизацію освіти й університетів користувалася широким визнанням в наукових, педагогічних та літературних колах. Серед прихильників костомарівського проєкту відкритого університету вона назвала й Л.М. Толстого [17, с. 84–85].

Саме цей загальний розумовий рух, спрямований на емансипацію, визначав багато оцінок та тверджень. Один з активних учасників зазначеної дискусії Б.М. Чичерін у зв'язку із цим написав: «Везде кругом раздаются голоса: преобразования! преобразования! Это как бы поток, увлекающий людей в неведомые страны. В этом движении все созданное веками, все, что утвердилось на историческом предании, кажется ветхим хламом, рубищем, которое надобно с себя сбросить» [5, с. 349].

Втім, деякі сучасники побачили у проєкті М.І. Костомарова не тільки шлях демократизації освіти, а й охоронні тенденції, зокрема, спробу загасити студентські заворушення шляхом руйнації самої студентської корпорації. Так само на певному етапі почали вважати й радянські історики. Зокрема, Р.Г. Еймонтова зазначи-

¹ До певної міри, такі погляди висловлювали й автори та видавці «Колокола» [Наприклад, див.: 9, с. 995].

ла, що прихильники костюмарівського проекту оцінювали корпоративність як небезпечне явища, оскільки вона виховувала у студентів згуртованість, прагнення до спільних дій, й тому вони прагнули розчинити легко спалахуючих студентів, які вже звикли до спільних дій, в різнорідній за складом масі університетських слухачів [17, с. 126–127]. Ця ж дослідниця нагадала, що авторитет Костомарова серед студентства постраждав після оприлюднення його проекту [17, с. 85]¹.

Дійсно, реакція громадськості на костюмарівський проект була неоднозначною та коливалася з часом. Спочатку у нього з'явилося багато прихильників (існує думка, що навіть у правлячих колах ці ідеї розглядали як реальний для втілення проект), потім почали брати гору критики, а серед прихильників виникли сумніви. Наприкінці дискусії й сам М.І. Костомаров почав висловлювати компромісні твердження, хоча й наполягав на тому, що він «ни на волос не отступил от убеждения об открытости университетов» [5, с. 257].

Втім позиція М.І. Костомарова із зазначеного питання залишається недостатньо проаналізованою. Деякі сучасні російські дослідники, наприклад, вважають, що Костомаров та його прихильники виступили як противники автономії університетів, оскільки заперечували університет як «певне моральне ціле» [1, с. 91].

Сам Костомаров назвав висловлені ним ідеї – «проект відкритого університету» [5, с. 227]. Як уже зазначено, на початку дискусії в центрі уваги опинилася проблема студентської корпорації. Сутність її полягала ось в чому. М.І. Костомаров вважав, що «непотрібно слухачів об'єднувати будь-якою корпорацією звання чи стану», що корпорація студентів, як особливе звання, не має сенсу [5, с. 161–162]. На його думку, коли студентство формується з тих, хто закінчив гімназію та витримав іспити, коли воно має особливе управління, обов'язки та правила життя і, навіть, особливий одяг, університет перетворюється з науково-освітнього на освітньо-ви-

¹ М.І. Костомаров не підтримав заклик студентів демонстративно припинити читання публічних лекцій після висилки проф. П.В. Павлова. Відповідно, 8 березня 1862 р. радикально налаштовані студенти влаштували на його лекції обструкцію. Сам М.І. Костомаров надав пояснення, щодо цього конфлікту на сторінках газети «С.-Петербургские Ведомости».

ховний заклад [5, с. 161]. Він переконував, що об'єднує слухачів на лекціях лише наука, а особливі правила та одяг, в цьому випадку, абсолютно ні до чого. Відповідно, він вважав, що слухати лекції слід дозволити всім бажаючим, не обмежуючи склад таких слухачів будь-якими умовами та обов'язаннями. Також він виступив за те, щоби допустити до слухання університетських лекцій і жінок: «По нашему мнению, если двери университетских аудиторий будут открыты свободно для мужчин, то нет разумного основания затворять их и для женщин» [5, с. 251]¹. Костомаров відкидав необхідність службових переваг для випускників університетів: «Отвергая правило, чтобы ученая степень давала известный класс в чиновной лестнице, мы думаем, что в университете и вообще в ученном сословии чины такая же лишняя вещь, как и студенческая корпорация» [5, с. 233].

З позицією М.І. Костомарова солідаризувалися М.І. Сухомлинов (який зазначив, що за своєю ідеєю університет є заклад відкритий [5, с. 178]), А.М. Бекетов (який виступив проти примусових педагогічних засобів в університетах, наголошуючи на тому, що студенти вже є повнолітніми людьми, користуються усіма громадянськими правами, але змушені підкорятися шкільним вимогам [5, с. 190]). Чітко й послідовно підтримав М.І. Костомарова вже згаданий А.С. Воронов: «...для бага университета было бы необходимо уничтожить приемные испытания и соединенные с ними особенные права студентов, с особенною, форменною одеждою, переводные испытания из курса в курс и подчинение студентов университетской полиции и вне стен университета» [5, с. 207].

Таким чином, М.І. Костомаров і прихильники його ідей фактично протиставили професорів та студентів. Перші виступали в ролі фахівців, другі – публіки. Як зазначив А.С. Воронов, «Каждый университет наш представляет две отдельные корпорации: профессоров и студентов. ... Единственною связью между тою и другою корпорациею, т.е. профессорскою и студенческою, служат научные интересы» [5, с. 197].

¹ Реагуючи на тезу про моральний бій справи, М.І. Костомаров саркастично зазначив: «Неужели посещать профессорские лекции неприличнее, чем посещать балет?» [5, с. 252].

Натомість, опоненти Костомарова, наприклад, Б.Н. Чичерін, підкреслювали, що публічні курси не створені для систематичної освіти, що університет є спільною корпорацією тих, хто вчить, і тих, хто вчиться [5, с. 346, 348]. Й інші автори цього часу також робили подібні висновки, наголошуючи, що студенти не можуть становити корпорації, окремої від професорів [5, с. 317]. На їхню думку, саме в межах єдиної університетської корпорації відбувається становлення особистості молодої людини. Важливими бачилися й стосунки студентів між собою. Ось як писав Б.Н. Чичерін: «Всегда и везде молодые люди, которые учатся в одном заведении, считают себя товарищами, и всякому известно, что эта связь вовсе не та, которая существует между сочленами одного гражданского общества» [5, с. 346]. Костомаров на це відповів, що товариські стосунки та корпорація не залежать одне від одного, що інколи зустріч у готелі, за обідом стає початком дружби [5, с. 220].

По-різному ставлячись до студентства, учасники дискусії були єдиними щодо важливості корпорації викладачів. М.І. Костомаров, пояснюючи свою позицію, зазначав, що, на відміну від студентів, для професорів корпорація необхідна, для них необхідні й права, й привілеї: «я оставляю во всей силе ныне существующую профессорскую корпорацию» [5, с. 210, 227]. Тим не менш, М.І. Костомаров виступив проти кастової замкненості професури, чимало уваги він приділив стосункам професора та слухачів. Почасти при цьому він користувався і власним досвідом: «Я учился в гимназии, где была корпорация, в университете, где была корпорация, и, признаюсь, у меня осталось одно тяжелое воспоминание о бездарности, недобросовестности, корыстолюбии и грубости наставников, о невежестве, умственной лени и безнравственности большинства товарищей, да, вдобавок, о той неутешительной, нравственно грязной среде, в которой прозябало наше воспитание и образование» [5, с. 222]¹. Відповідаючи на закиди, що професор може почати шукати популярності у публіки, він, по-перше, визначив два типи «поганого професора»: «Плохой профессор высказывается двумя противоположными способами чтения: иной, ленясь

¹ Б.Н. Чичерін, реагуючи на цей автобіографічний пасаж, висловив жаль, з приводу того, що Костомарову так не пощастило...

или не умея погрузиться в глубину науки, пускает с кафедры болтовню так называемых воззрений и расплывается в фразах; другой, думая быть дельным тружеником науки, теряется в куче частностей, не умеет связать их, осмыслить, и в результате, чтение его так же бесполезно, как и чтение верхогляда-фразера». А, по-друге, схарактеризував стан справ за «зачиненими дверима аудиторій»: «Вы боитесь, чтоб профессор не испортился похвалами публики, мало оценивающей внутреннее значение науки; а почему же вы не предполагаете, что, вместе с такой щедрой на одобрение публикой, не явятся два-три знатока дела, такие два-три знатока, которые ученею самого профессора, и прослушавши две-три его мыльно-пузырные лекции, не сделаются, печатно и словесно, его неумолимыми обличителями? ... А знаете ли, ратующие таким образом ученые мужи, что я вам скажу: страшась за свою братию, чтоб она не испортилась под влиянием мало приготовленной публики, в сущности вы боитесь за самих себя; вам опасны не эти мало приготовленные, которые способны слушать вас с благоговением, а именно те немногие, которые приготовлены лучше вас и могут обличить вас, да еще печатно. При таком устройстве чтений, надобно будет вам к каждой лекции готовиться, каждое слово взвешивать, а вы от этого отвыкли: оно безопаснее, если в вашу аудиторию не смеет никто явиться, кроме тех юношей, которые еще не так созрели в деле образования, чтоб раскусить вас!». Відповідно, він наголошував: «Каков профессор – такова и его аудитория, пришлось бы сказать при порядке открытых университетов» [5, с. 249].

М.І. Костомаров взагалі вважав, що взагалі корпорації – то є спадок з минулого. На його думку, чим більш розвинутим є суспільство, тим менш необхідними є корпорації (як окремої групи з окремими правами), оскільки рівень безпеки кожного з співгромадян вище, а дія привілеїв припиняється. Стосовно російських університетів він писав, що корпоративність (студентів) є анахронізмом [5, с. 163]. Так само, підтримуючи М.І. Костомарова, А.М. Бекетов зазначав, що корпоративний устрій існує лише в умовах слабкої держави, або у «смутні часи», у країнах, які позбавлені «громадянського устрою, цивілізації», а, коли держава є сильною, то вона захищає своїх підданих і не надає сили жодній

корпорації. Відповідно в Росії, на його думку, корпорації були не потрібні [5, с. 195].

Один з головних опонентів такої точки зору, Б.М. Чичерін, навпаки, наголошував, що М.І. Костомаров пропонує «середньовічне перетворення» [5, с. 361]. Взагалі Б.М. Чичерін вважав, що запропоновані М.І. Костомаровим перетворення призведуть до руйнації університету як такого, до перетворення їх «на справу громадської розваги» [5, с. 342]. Для підтвердження своєї думки він та його одноподумці наводили приклад «усього світу», де університети існують на тих самих засадах, що і в Росії. Чичерін пояснював негативні явища в університетах саме «припливом сторонніх стихій» [5, с. 344]. На його думку, якщо перетворити університети на «публічні місця», то все піде прахом, і краща пора життя людини буде утоптана у «загальне життєве паскудство» [5, с. 346]. Він звинувачував М.І. Костомарова у псевдорадикалізмі і відкидав необхідність запропонованих ним дій.

Цікавою, а можливо, й характерною, сторінкою дискусії є міркування щодо того, чи є корпоративний устрій чужим запозиченням, чи відповідає він слов'янській традиції, чи є в російських університетах студентські корпорації на німецький зразок. Про це писали Костомаров, Стасюлевич, Сухомлинов, Лебедев, Чичерін та ін. Серед іншого, М.І. Костомаров наполягав на тому, що треба рухатися власними шляхами: «Пусть на этом свободном, широком поле, Русская умственная жизнь, освобожденная от насильственной кабалы рабского подражания и трусливой неуверенности в правах самобытия, вырабатывается на своих собственных началах...» [5, с. 252–253]. Цей аспект дискусії був співзвучний суперечкам між західниками та слов'янофілами, не дивно, що Чичерін у своїй статті натякнув, що Костомаров хотів підвестися до слов'янофілів [5, с. 345].

Під час обговорення зазначених проблем учасники дискусії фактично вийшли на більш загальні питання – про функції та завдання університетів, ідею університету як такого. Здебільшого мова йшла про співвідношення освітньої, наукової та виховної функцій університету. На думку М.І. Костомарова, російські університети являли собою щось невизначене, якусь середину між школою

та вченою академією, мають претензію бути й навчально-виховними, й освітньо-науковими закладами, хоча те й інше несумісне, за своєю сутністю. Він вважав, що виховання та освіта не одне й те ж, хоча одне без іншого не існує; виховання передує освіті і з необхідністю веде до нього, інакше – само по собі непотрібно [5, с. 158]. Він вважав, що виховання належить дитячим та юнацьким рокам і завершується з вступом у доросле життя, в той час як освіта властива будь-якому віку: «Никто не может сказать: я окончил свое образование, ибо это значило бы: я окончил свою духовную и нравственную жизнь; но всякому приходится сказать это о воспитании, хотя бы и с сожалением... Образование есть расширение, развитие и осмысление того, что дается воспитанием» [5, с. 159]¹.

М.І. Костомаров протиставляв університет (як освітньо-науковий заклад, де панують лекція та дослідження) школі (як навчально-виховному закладу, де панують настанови). Тим не менш, він, до певної міри, і поєднував їх. Вже на початку своєї статті «Замечание о наших университетах» він зазначив, що процвітання університету залежить від процвітання нижчих та середніх училищ, для яких опіка та уважний нагляд є необхідними для їхнього процвітання. Відповідно, на його думку, слід більше уваги приділити саме школі, а університету треба надати найширшу свободу [5, с. 156]. Костомаров звертав увагу на те, що шкільні правила, які панують в університеті гальмують не лише його розвиток, а й суспільства, адже це заважає тому, щоби до університету йшли слухати лекції літні люди та жінки. Проявом протесту суспільства проти шкільного університету він вважав поширення публічних лекцій².

Натомість, М. Стасюлевич зазначав, що виховання властиво й університету, але відбувається тут у вигляді «самовиховання», яке може здійснитися лише за умови існування студентського співтовариства («мира»). Негаразди університетів він пояснював саме відсутністю «правильного самовиховання студентів». На його думку, знищити звання студента – це значило б знищити таке самовиховання (до речі, одним із таких засобів самовиховання він вбачав університетський суд) [5, с. 172].

¹ Міркування про різницю виховання та освіти див.: [5, с. 245].

² За даними Р.Г. Еймонтової, у 1861/62 навч. році було прочитано більше 80 публічних лекцій (лекційних курсів) [16, с. 155].

Тепер прокоментуємо цю суперечку. По-перше, спробуємо визначити ідеологічний підтекст костомарівського проекту: ліберальний, консервативний, чи радикальний? Адже в цьому плані маємо різні точки зору. Подекуди суперечливість стосовно цього питання можна спостерігати в одній праці. Так, Ю.А. Пінчук, з одного боку, вважав, що під час дискусії про відкриті університети він виявив себе як «прогресивно мислячий громадянин», але, з іншого, зазначав, що саме в цей період найбільш виразно позначилася еволюція Костомарова «вправо», оскільки його налякали заклики до перетворення суспільства шляхом «кривавої революції» [12, с. 54].

Для того, щоби з'ясувати зазначене питання, спочатку слід відзначити існування двох різних поглядів на університетську корпорацію: як на співтовариство з певними правами і обов'язками і як на спільноту, яка об'єднана традицією [Див. докладніше про це: 15]. У першому варіанті корпорація – юридичне явище, у другому – моральне. Відповідно, більше уваги на формальний/організаційний бік справи приділяли ліберально налаштовані автори, які прагнули розширення прав як університетів, так і політичних свобод взагалі (серед них, таким чином, опиняється й Костомаров, хоча він постійно наголошував на необхідності подолання формалізму). Прихильники існуючого порядку виступали за збереження і розвиток духовної єдності університетської корпорації.

Протиставлення викладацької та студентської корпорацій було більш притаманне радикально налаштованим авторам, так званим «революціонерам-демократам» (Г. Благосветлов, Д. Писарєв, М. Добролюбов та ін.¹). Якщо ліберальні публіцисти починали з критики університетської корпорації, а потім оцінювали її більш стримано, а то і позитивно, пояснюючи негаразди урядовою політикою, то ліворадикальні автори були схильні звинувачувати саму корпорацію, і, перш за все, професорів. Таким чином, здається, що М.І. Костомаров за своїми поглядами ближче до

¹ До речі, у Петербурзі в 1860 рр. у себе вдома щотижнево по вівторках він влаштовував зустрічі з такими діячами як М. Чернишевський, Т. Шевченко, М. Добролюбов, М. Некрасов, брати Жемчужнікови та ін. Але невдовзі відбудеться розрив між Костомаровим і Чернишевським (як відомо, у листі до Миколи Гавриловича він напише так: «Наши дороги разные»).

Д.І. Писарева, який, говорячи про «численні й значні» недоліки університетів, дійшов висновку, що університет не дає «справді освічених людей» [13, с. 38–45], критикував професорів та вимагав свободи для студентів, писав про те, що реформа освіти повинна бути розпочатою з нижчих закладів, тому що в них зосереджений «корінь нашого розумового безсилля» [13, с. 54]¹. Д. Писарев, так само як і М. Костомаров, писав, що університет сам себе реформує, якщо будуть відмінені «права та обмеження», «ліквідовані штучні перепони» [13, с. 4]. Втім, продовження дискусії засвідчило, що М.І. Костомаров не схильний був відстоювати настільки радикальні позиції, провідним для нього залишався принцип лібералізму. У своїй статті «Еще одно и последнее замечание об университетах» він зазначив: «...наш проект собственно не исключает возможности осуществления корпоративного начала в свободном товариществе». Він також тут зауважив, що «наш проект не может обязательным для всех университетов» [5, с. 254]. Навіть стосовно професорів він зазначив так: «Тому, кто не захочет пускать к себе никого, следует предоставить полное право» [5, с. 255]. Здається, що М.І. Костомаров відійшов від своїх позицій. Втім, основна теза залишилася: «Для нас в способе университетского преподавания всего дороже свобода», «пусть вход в университет будет открыт всякому» [5, с. 254–255]. Ця думка чітко визначена і у попередній статті «Еще несколько слов об университетах»: «Не желаем корпорации формальной, установленной, предписанной, расписанной, реестрованной, с обязательствами, со сроками – пусть каждый свободно, как хочет, слушает лекции и занимается науками...» [5, с. 221]. Між іншим, такий погляд, значною мірою, суперечив утвердженню державного університету, який прийшов на зміну університету корпоративному в ХІХ ст. Нарешті, у своїх поясненнях інциденту, який стався на лекції 8 березня 1862 р., він прямо зазначив свою прихильність принципам лібералізму радикально налаштованій молоді: «Будьте себе чем хотите – красными, желтыми, зелеными; только не ходите в университет, потому что вам тут делать нечего, и вы, по духу вашего направления, не можете не

¹ На думку деяких сучасних авторів, саме Д.І. Писарев показав «порочність» всієї системи університетської освіти [11, с. 163]. Інші пишуть про його надто суворий вивок вищій школі [14, с. 119].

мешать тому большинству, которое неспособно достигнуть такого яснovidения вещей, которым вы обладаете. Ведь вы считаете себя либералами: неужели вы не знаете и не разумеете, что первое качество свободы есть терпимость чужих убеждений и действий, уважение к противным мнениям, ради желанія найти истину, и, наконец, готовность отказаться от своих убеждений, если этого потребует истина? Неужели вы думаете, что достаточно громких фраз и равносильных им, несбыточных и противных человеческому существу утопий, чтобы на самом деле быть либералами? Либерализм высказывается более в способе действий, в приемах обращения с идеями, чем в самих идеях» [10, с. 134].

По-друге, наскільки цей проект був реалістичний? Одразу підкреслю, що у своїх останніх статтях на зазначену тему М.І. Костомаров намагався не лише повторювати задекларовані ним принципи, а й пояснити, знайти більш вдалі рішення певних проблем, конкретизувати свої пропозиції. Так, він погодився на компромісний варіант, коли слухачі мали поділитися на дві групи: постійних та тимчасових. Постійні отримували б нумеровані місця в аудиторії та мали вносити певну платню, тимчасові могли відвідувати лекції безкоштовно [5, с. 229–230]. Він не виключав можливості існування «корпоративного начала в свободном товариществе» [5, с. 254]. Тим не менш, він продовжував наполягати на тому, що слід відкинути обмеження для навчання в університеті. Зокрема, він заперечував О. Нікітенко: «предъявление аттестата есть пустая форма, бесполезная как для профессора, так и для слушателей» [5, с. 244]. Він також погодився із тим, що відміна службових переваг університетів можлива лише за умови відміни подібних переваг всіх інших навчальних закладів та ліквідації чинів [5, с. 231]. М.І. Костомаров почав прописувати ті зміни, які слід було б запровадити в системі вчених ступенів та звань. Продовжуючи наполягати на найширшій свободі для професорів у справі вибору предметів та «засобів викладення науки», він дійшов думки, що система викладання має базуватися на принципі гонорару, який би сплачували слухачі професору (його розмір мав встановлювати сам професор [5, с. 255]). Він, як уже зазначено, також почав наголошувати на тому, щоби кожен університет мав свій власний

зразок, який би не був обов'язковим для інших [5, с. 253]. Тим самим він реагував на зауваження, що російські університети так не схожі між собою [5, с. 309].

У зв'язку із питанням про реалістичність костомарівського проекту, є сенс зауважити, що чимало ідей Костомарова були втілені в життя наприкінці XIX – на початку XX ст. І мова йде не про «Вільний університет» [Див.: 16], який існував у Петербурзі в січні – березні 1862 р. (це фактично були платні публічні лекції, які читалися здебільшого професорами Петербурзького університету, в тому числі й Костомаровим, у приміщенні міської думи та інших будинках після того, як Петербурзький університет було зачинено у зв'язку зі студентськими заворушеннями восени 1861 р.¹ Йдеться про предметну систему, яку почали впроваджуватися з 1906 р. [Див.: 6; 7]², систему гонорару, яка утвердилася вже після прийняття Статуту 1884 р. і, звичайно, слід згадати «Відкритий університет Шанявського» (1908 – 1918) [Див.: 8]. Ці ідеї зберігають свою актуальність і сьогодні.

1. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года. – М., 1995.
2. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Костомаров М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова : зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії / Іст. секція Всеукр. академії наук ; за ред. М. Грушевського. — [К.] : Держ. вид-во України, 1928. — С. X. (XXI, [V], 315 с.
3. Джанишев Г. Эпоха великих реформ / Г. Джанишев. – СПб., 1907.
4. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1.
5. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 2.

¹ На лекції приходило до 1 – 2 тис. осіб, переважно читали професори Санкт-Петербурзького університету, безкоштовно; припинив існування через суперечки після висилки проф. П.В. Павлова.

² Така система зорієнтована на сильного студента та талановитого викладача, як це і передбачав М.І. Костомаров.

6. *Ивановский В.Н.* Предметная система в наших университетах / В.Н. Ивановский. – СПб., 1907.
7. *Князев Е.А.* Предметная система в высшей школе России / Е.А. Князев // Вестник высшей школы. – 1987. – № 11.
8. *Князев Е.А.* Университет Шаняевского – вольная высшая школа / Е.А. Князев // Вестник высшей школы. – 1988. – № 4. – С. 79–85.
9. Колокол. Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. – Лондон; Женева: Вольная рус. тип., 1857–1867. – Факс. изд.. – М., 1962. – Вып. 5.
10. *Костомаров Н.* Мешать или не мешать учиться? // Костомаров М. И. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова : зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії / Іст. секція Всеукр. академії наук; за ред. М. Грушевського. – [К.], 1928.
11. *Ляхович Е.С.* Университеты в истории и культуре дореволюционной России / Е.С. Ляхович, А.С. Ревушкин. – Томск, 1998.
12. *Пинчук Ю.А.* Исторические взгляды Н.И. Костомарова: критический очерк / Ю.А. Пинчук. – К., 1984. – 190 с.
13. *Писарев Д.И.* Наша университетская наука / Д.И. Писарев // Русское слово. – 1863. – № 7. – С. 38–45.
14. Д.И. Писарев в Петербургском университете: Новые архив. материалы / сост. и предисл. В.И. Щербакова // Вестн. АН СССР. – 1991. – № 6.
15. *Посохов С.І.* Університетська корпорація: історіографічні аспекти / С.І. Посохов // Laurea: К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харків, 2007.
16. *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостн. к России капиталист / Р.Г. Эймонтова. – М., 1985.
17. *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на путях реформы / Р.Г. Эймонтова. – М., 1993.
18. *Kassow S.* Students, professors and the state in Tsarist Russia / S. Kassow. – Berkeley; Los Angeles; London, 1989.
19. *Vucinich A.* Social thought in Tsarist Russia / A. Vucinich. – Chicago; London, 1976.

Посохов С.И. Взгляды М.И. Костомарова на пути реформирования российских университетов: комментарии к дискуссии начала 1860-х годов

В статье анализируются публицистические работы М.И. Костомарова, которые были опубликованы в начале 1860-х годов и посвящены проблемам реформирования российских университетов. Костомаров предложил проект «открытого университета», который не предусматривал существование студенческой корпорации. Высказанные им идеи вызвали горячую дискуссию, в которой приняли участие известные деятели науки и образования. Отмечено, что несмотря на созвучность взглядов Костомарова и «революционных демократов», в итоге он занял и отстаивал либеральные позиции. Предложенный им проект отчасти был реализован при создании «Открытого университета Шаняевского».

Ключевые слова: М.И. Костомаров, проект «открытого университета», либерализм.

Posokhov S.I. The Views of M.I. Kostomarov on the Path of Reforming the Russian Universities: Comments on the Discussion of the Early 1860s

The author analyzed the journalistic papers of M.I. Kostomarov, which were published in the early 1860's and are devoted to the problems of reforming the Russian universities. Kostomarov proposed an "open university" project, which did not provide for the existence of a student corporation. The ideas expressed by him sparked a heated discussion, in which prominent figures of science and education took part. It is noted that despite the consonance of Kostomarov's views and the "revolutionary democrats", he ultimately took up and defended liberal positions. The project he proposed was partly realized when the "Open University of Shanyavsky" was created.

Keywords: M.I. Kostomarov, the "open university" project, liberalism.